

Türkiye’de işçi dövizlerinin toplam üretim büyümesine makroekonomik etkisi

AYSIT TANSEL*
PINAR YAŞAR**

Özet

Bu çalışma, Türkiye’de işçi dövizlerinin tüketim, yatırım, dışalım ve gelir gibi makroekonomik değişkenlere etkisini araştıran bir Keynesçi eşzamanlı model önermektedir. Öngörülen etki çarpanlarının ve dinamik çarpanların gösterdiği üzere, işçi dövizlerindeki bir artış, tüketim, dışalım ve geliri artırmaktadır. İşçi dövizlerinin bu değişkenler üzerinde etkisi yavaşlayarak azalırken, yatırımlar üzerinde etkisinin hemen, bir yıl içinde yok olduğu görülüyor. Gelir değişkeninin etki çarpanı -işçi dövizlerinin yarattığı çarpan süreci etkisiyle- gelire önemli bir artışı yansıtıyor. İşçi dövizleri-bağıntılı toplam üretim artış oranının 1970’lerin başıyla, 1980’lerin başında en yüksek düzeyine eriştiği, öteki yıllarda göz ardı edilecek düzeyde kaldığı sonucu bulunuyor.

Anahtar kelimeler: İşçi dövizleri, dinamik model, işçi dövizleri kaynaklı toplam üretim büyümesi.

Macroeconomic impact of remittances on output growth: Evidence from Turkey

Abstract

In this study, a Keynesian model studying simultaneously, the impact of immigrant workers’ foreign currency transfers on macro variables such as consumption, investment, imports and income of Turkey is presented. While the calculated impact and dynamic multipliers of immigrant workers’ foreign currency transfers on consumption, imports and income is positive and gradually diminishing, their impact on investment is removed in the second year. With regard to its multiplying impact on income, it is observed that immigrant workers’ foreign currency transfers increases income notably. While the output growth resulting from immigrant workers’ foreign currency transfers reached highest level at the beginning of the seventies and the eighties, output growth during other periods, was negligibly low.

Keywords: Remittances, dynamic model, remittances induced output growth.

Giriş

II. Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda Batı Avrupa ülkelerine gerçekleşen göçmen işçi akını, bu ülkelerin en belirgin özelliklerinden biri durumuna gelmişti. Gelişmiş ülkeler, iş gücü açığını kapatmak üzere, yabancı işçi çekmeyi amaçlayan ikili anlaşmalar imzalamak gibi önlemler alırken, gelişmekte olan ülkeler de içinde bulundukları iktisadi zorlukları aşmak için işçilerinin dışarıya göçünü desteklemekteydiler. İşçi göçü, gerek işçilerin ana vatanlarına, gerekse konuk oldukları ülkelere yarar sağladı. Anavatanları açısından bakıldığında, işçi göçüyle ilgili en tartışmalı konu işçi dövizleridir. Anavatanı dışında bir yıldan daha uzun süreyle yaşamış göçmen işçinin vatanına gönderdiği para olarak tanımla-

* Aysit Tansel, Ekonomi Bölümü, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye ve Institute for Study of Labor (IZA), Bonn, Almanya. E-posta: atansel@metu.edu.tr.

** Pınar Yaşar, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, Türkiye. E-posta: pyasar@dpt.gov.tr.

nan işçi dövizleri, pek çok kalkınmakta olan ülke için önemli bir dış para kaynağı oluşturdu. Kalkınmakta olan ülkelere akan işçi döviz miktarının 2005 yılında 167 milyar dolar olduğu tahmin edilmekteydi (Dünya Bankası, 2006). Ratha (2003:157), Adams ve Page (2005), kalkınmakta olan ülkelerde işçi döviz girdisinin doğrudan yabancı yatırımların ardından, en güvenilir ve ikinci en büyük dış para kaynağı olduğuna dikkat çekmektedirler.

Bazı araştırmaların vardığı sonuca göre, yurt dışına göç yalnızca göçmen işçilere ve ailelerine –yaşam düzeylerini iyileştirerek- yarar sağlamakla kalırken, Türkiye’nin kalkınmasına katkı sağlamamıştır. Türkiye’nin değişik bölgelerinde ve çeşitli zamanlarda yapılmış taramaya dayalı araştırmaların vardığı sonuçlar, işçi dövizlerinin en çok tüketime ve yanı sıra toprağa, konuta dönük bireysel yatırımlara gittiği görüşünü desteklemektedir: Paine (1974:114), Abadan (1975:411) ve başkaları, Gökdere (1978: 226), Martin (1991: 56), Gitmez (1991: 133) ve Koç ile Onan (2004: 79) bu görüşte olanlardır. Yakın tarihlerde yaptığı bir araştırmada Yiğit (2005), Almanya’da çalışan Türk işçilerinin biriktirdikleri paraları Türkiye’ye tüketimden çok yatırım amacıyla gönderdikleri sonucuna varıyor. Daha yakın zamanlara gelindiğinde, ikinci kuşak Türklerin Türkiye’yle bağlarının zayıflaması, birikimlerini Almanya’da yatırım amacıyla kullanmalarına yol açmıştır.

İşçi dövizlerinin hane halkı düzeyindeki etkilerini Türkiye’de taramalar yoluyla araştıran çok sayıda araştırma bulunmaktadır. İşçi dövizlerinin iktisadi etkileri olağanüstü sayıda yayına konu olmuşsa da; bildiğimiz kadarıyla, elinizdeki araştırma, Türkiye’de işçi dövizlerinin makroekonomik etkilerini bütüncül bir çerçevede ele alan ilk araştırmadır.¹

Söz konusu araştırma, bu amaçla Türkiye’de kişisel tüketim, yatırım, dış alım ve üretim gibi temel makroekonomik değişkenler üzerinde işçi dövizlerinin etkisini araştırmak üzere 1964-2003 dönemi için Keynesçi, eşzamanlı bir denklem içeren makroekonomik bir model öneriyor. Modelin dinamik olma özelliği, iç kaynaklı/ içsel (endojen) değişkenlerin zamana yayılmış davranışla-

¹ Örneğin, Güney ve Güney Doğu Asya’da Stahl ile Habib (1991), Yunanistan’da Glytsos (1993), Doğu Avrupa’nın geçiş evresindeki ülkelerinde Leon-Ledesma ve Piracha (2001), Kore, Filipinler, Gana ve Meksika’da Faini (2002), bazı Akdeniz ülkelerinde Glytsos (2002a ve 2002b), Filipinler’de Burgess ile Laksar (2005) işçi dövizlerinin iktisadi kalkınma üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşırlar. Keely ile Tran (1989), Chami ve başkaları (2003), ile Saca ve Caceres (2006) işçi dövizlerinin olumsuz makroekonomik etkileri olduğunu savlamışlardır. Guliano ile Ruiz Arranz (2005) gelişmekte olan ekonomilerde işçi dövizlerinin üretimin büyümesinde olumlu etkisi olduğu; bunun yanında, üst düzeydeki parasal kaynak gelişmesi üzerinde sıfır ya da olumsuz etkisi olduğu sonucuna varmışlardır. Birkaç araştırmada üretimin artışına işçi dövizlerinin etkisinin, kalkınmakta olan ekonomilerde borç olarak verilebilecek fonların çoğalması biçiminde olduğu vurgulanıyor. Aggarwal ve başkaları (2006) para sektörünün gelişmesi üzerinde işçi dövizlerinin etkisini 99 ülkede inceleyerek işçi dövizlerinin para kaynaklarının gelişimine olumlu etkide bulunduğu ve bunu yerel bankacılık sektöründe birikimlerin ve sektörün aracılık ettiği kredileri artması biçiminde olduğu sonucuna vardı. İşçi dövizlerinin olumsuz bir sonucu olarak Felemenk Humması konusu, Athukorala (1993), Quibria (1996), Bourdet ile Falck (2003), Lucas (2004), Kapur (2004) ve Acosta ve başkaları (2007) gibi bazı yazarlarca araştırılmıştır. Mishra (2005) işçi dövizlerinin özel yatırımlar üzerinde olumlu etkisi olduğunu göstermiştir.

rını da incelemeye olanak tanır. Öngörülen etki çarpanlarıyla dinamik çarpanların gösterdiği üzere, işçi dövizlerindeki bir artış, tüketim, yatırım, dışalım ve geliri artırmaktadır. İşçi dövizlerinin bu değişkenler üzerindeki etkisi yavaş yavaş azalırken, yatırımlar üzerindeki etkisinin bir yıl içinde yok olduğu görülmüyor. Gelir değişkeninin etki çarpanı –işçi dövizlerinin çarpan süreci etkisi nedeniyle- gelirde önemli bir artışı yansıtıyor. İşçi dövizleri bağıntılı üretim artış hızı, gerçek üretim artış hızıyla karşılaştırılmış olup, üretim artışının 1970’lerin başıyla 1980’lerin başında en yüksek düzeyine eriştiği, öteki yıllardaysa göz ardı edilebilecek düzeyde kaldığı sonucu bulunmuştur. Bu sonuç, son yıllarda işçi dövizlerinin azalmakta olan önemine işaretler. Bütününe bakıldığında, işçi dövizleri Türkiye’nin iktisadi kalkınmasında ve büyümesinde önemli bir olumlu etken olmuştur. Sonuçlar, ülkeler arası karşılaştırmalar yapılarak bir bağlam içinde oturtulmuştur. Aynı modelin kullanılmış olması, böyle karşılaştırmalar yapılmasına olanak vermektedir.

Araştırmanın bundan sonraki bölümleri aşağıdaki gibi düzenlemiştir. 2. Bölüm’de Türkiye’de işçi dövizlerinin zaman içinde gelişimi sunulmuştur. 3. Bölüm’de dinamik, eşzamanlı, Keynesçi makroekonomik model sunulmaktadır. Bu modelin öngörülleri ve öteki ampirik sonuçlar 4. Bölüm’de verilmiştir. Son bölümdeyse, varılan sonuçlara ilişkin görüşler yer almaktadır. Veri kaynaklarına Ekler bölümünde yer verilmiştir.

Türkiye’de işçi dövizleri

Türkiye’den Avrupa’ya göçmen işçi göçü 1960’ların ilk yıllarında başladı. O zamandan bu yana Türkiye, başta Batı Avrupa ülkelerine olmak üzere, yurt dışına önemli sayıda işçi göndermiştir. Tüm Avrupa ülkeleri arasında en yüksek göç alan ülke Almanya’dır. Resmi kaynaklara göre (Türkiye İşçi Kurumu, 2001) Türkiye’den Almanya’ya 1961 yılında 1476 işçi göç etmiş; en yüksek sayının ulaşıldığı 1973 yılında ise göç edenlerin sayısı 103.793 olmuştur. Zaman içinde, ev sahibi ülkelerdeki iktisadi yavaşlama yüzünden, göçmen işçi sayısında azalma olmuşsa da, bugün itibarıyla Batı Avrupa ülkelerinde hatırı sayılır miktarda Türkiyeli göçmen işçi bulunmaktadır. 1970’lerin ve 1980’lerin ikinci yarısında Libya, Suudi Arabistan ve Irak gibi Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerine Türkiye’den işçi göçü oldu. 1990’dan sonra ise, göç alan başlıca ülke Rusya oldu. 2001 yılına gelindiğinde, Türkiye dışında yaklaşık iki milyon göçmen işçi bulunmaktaydı ve zaman içinde önemli miktarda işçi dövizini sağlamışlardı.

İşçi dövizleri genelde olduğu gibi Türkiye’de de kayıtlara tam yansımamıştır (İçduygu, 2006). Türkiye’ye büyük miktarda kayıt-dışı para akışına ve bunu ölçmenin zorluğuna dikkat çekmektedir. Elinizdeki araştırma, resmi işçi dövizleri akışı bilgilerine dayanmaktadır. Örnek olarak alınan dönem 2003 yılında sona eriyor; çünkü, 2003 yılından sonrasının verilerinde bir kopukluk bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası 2004 yılından bu yana işçi dövizlerini turizm gelirleriyle birlikte değerlendirmektedir. Bu nedenle, 2004 yılı öncesinin verileriyle 2004 yılı sonrasının verileri karşılaştırılmaya elverişli değildir.

1964-1969 yılları arasında yıllık ortalama işçi döviz girişi 100 milyon dolar dolayındaydı; 1970'lerin başında bu miktar bir milyar doları aştı. Dış ticaret açığının kapanmasında önemli katkı sağladı (Boratav, 2003: 122). İşçi dövizleri 1998 yılında gerçekleşen 5,4 milyar dolarla tepe noktasına ulaştıktan sonra (Devlet Plânlama Teşkilâtı, 2003), bunu izleyen yıllarda düşüşe geçti. 1999 yılında Rusya'daki parasal bunalım ile ülke sanayini kalbinden vuran iki deprem Türkiye ekonomisini olumsuz etkiledi. Kasım 2000 ile Şubat 2001 arasında gelen iktisat ve para bunalımı, üretim ve istihdamda önemli düşüşlere yol açtı. Mayhaud ve diğerleri (2006) işçi döviz girişiindeki azalmanın ardında yatan başlıca nedenin bu bunalımlar olabileceğini savlamaktadır. Bunalım, işçilerin ekonomiye olan güvenini azaltarak, dövizlerini resmi olmayan yollardan göndermesine ya da yatırım amaçlı göndermemesine yol açmıştır.

1 no'lu çizge, işçi dövizlerinin dışalım ve dışsatım içindeki payları ile aynı dönemde gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) içindeki payını göstermektedir. Bu paylar 1973-1976 döneminde en yüksek düzeylere ulaştı. İşçi dövizlerinin dışalım içindeki payı 1973 yılında yüzde 55 dolayındaydı; dışsatımdaki payı 1975 yılında yüzde doksanı aşmıştı; brüt yurtiçi hasıla içindeki payıysa 1974 yılında yüzde 4,5 dolayındaydı. 1999 yılından sonra bu paylarda önemli azalmalar olmuştur. 2003 yılında dışalım ve dışsatım içindeki paylar yüzde 10'un altına düşerken, gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) içindeki payı yüzde birin altına düştü.

İktisadi ve siyasi bunalımların yanı sıra anayurtta ve ev sahibi ülkede yapılan devalüasyonlardan etkilenebilen işçi döviz akışı, hükümetlerin uyguladığı politikalarından da etkilenebilmiştir. Örneğin, Türk hükümeti daha yakın zamana değin işçileri özendirmek amacıyla işçi döviz hesaplarına farklı döviz kurları vermektedir. Benzer biçimde, Alman hükümeti de ekonomide bir yavaşlama olduğu zaman ters yönde akışı özendirecek düzenlemeler yaptı. Hükümetlerce yapılan bu tür düzenlemeleri, Aydaş ve diğerleri (2004) Türkiye'ye işçi döviz akışının belirleyicileri üstüne araştırmasında özetlemiştir. İşçi döviz akışının Türkiye ekonomisindeki çevrimlere tepki verdiğini; Almanya ekonomisindeki çevrimlereyse tepki vermediğini Sayan (2004) ve Yiğit (2005) saptamış bulunmaktadır.

Model

Yararlanılan model Glytsos modelinin (2002a, 2002b, ve 2002c) değişik bir biçimidir. Doğrusal, talep yönelimli, eşzamanlı bir denklem olup, işçi dövizlerinin –özel tüketim (C), yatırım (I), dışalım (M) ve gelir (Y) gibi- makroekonomik değişkenler üzerindeki etkilerini belirleyen dinamik makroekonomik bir modeldir. Tüketim işlevi, yatırım işlevi ve dışalım işlevi üzerinden alınan yanıtları/tepkileri gösteren üç davranışsal denklem ile bir ulusal gelir belirteci bulunmaktadır. Model, işçi dövizlerinin ana makroekonomik değişkenler üzerinde, bir dış kaynaklı şok etkisine bağlı, kısa erimli ve uzun erimli etkilerinin belirlenmesine olanak tanır. Modelin yapısı aşağıdaki gibidir²:

² Hata terimleri göz ardı edilmiştir.

$$C_t = \alpha_0 + \alpha_1 Y_t + \alpha_2 C_{t-1}$$

$$I_t = \beta_0 + \beta_1 Y_t + \beta_2 K_{t-1}$$

$$M_t = \delta_0 + \delta_1 Y_t + \delta_2 M_{t-1}$$

$$Y_t = C_t + G_t + I_t + E_t - M_t + R_t + SD_t$$

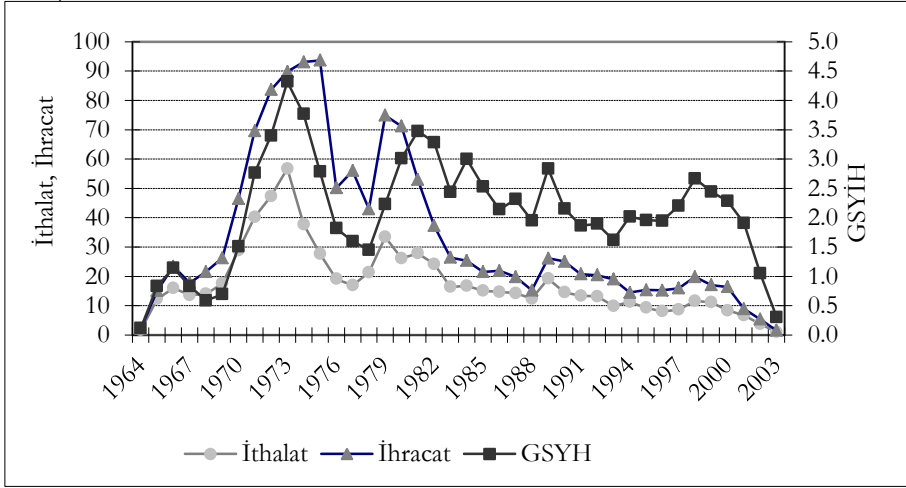
Y= gayri safı yurtiçi hasıla (GSYİH) ile işçi dövizlerinin (**R**) toplamıdır.

K = ulamalı (kümülatif) brüt yurtiçi yatırımdır.

G= devletin tüketim harcamalarıdır.

SD = istatistiksel çelişkiyi **t** ise zamanı simgelemektedir.

Çizge 1. Göçmen dövizlerinin İthalat, İhracat ve GSYİH'ya oranı (1964-2003).

Bu modelde **C**, **I**, **M** ve **Y** içsel değişkenlerdir. Tüketim denklemi kısmen uyum sağlama-yetenekli bir modele dayandırılmıştır.³ Yatırım, kârları temsil eden gelirle olumlu (doğru) bağıntılı bir fonksiyon olarak; gecikmeli sermaye stokuyla ise olumsuz (ters) bağıntılı bir fonksiyon olarak kabul edilmiştir. 'Dışalım' gelir düzeyine bağlı bir fonksiyondur; gecikmeli dışalım ise uyarlanabilen beklentilerin bir göstergesidir. Eş zamanlı denklemlerden oluşan modellerde basit en küçük kareler kestirimcileri (OLS) (ordinary least squares estimators,) yanlı ve tutarsızdırlar. Bu durum, açıklayıcı içsel değişkenler ile stokastik (rastlantısal) bozulma terimleri arasındaki bağıllılıktan kaynaklanmaktadır.

³ Örneğin, **C** ile **Y** arasındaki denge durumu bağıntısı $C_t^* = \beta_1 + \beta_2 Y_t$ olarak tanımlandığı ve dinamik uyarlanma süreci aşağıdaki kısmi uyarlanma (partial adjustment) modeliyle tanımlandığı durumda: $dC_t = \lambda (C_t^* - C_{t-1}) + u_t$ burada lambda herhangi bir dönemde uyarlanmış saptamanın oranını göstermektedir. Birinci denklem ikinci denklem içine yerleştirilince, aşağıdaki denklem elde edilir: $C_t = \theta_1 + \theta_2 Y_t + \theta_3 C_{t-1} + u_t$ (Stewart and Gill, 1998: 186).

İki Evreli en küçük kareler (Two Stage Least Squares, TSLS) yöntemiyle tutarlı ve yararlı öngörüler elde edilmektedir (Intriligator, ve diğerleri, 1996).

Uygulamanın sonuçları

Bu bölümde üç uygulama sonucu sunulmaktadır. İlk 1964-2003 dönemine ilişkin yıllık verileri TSLS(İki Evreli En Küçük Kareler) yöntemiyle kullanarak 3. Bölümde sunulan modelden öngörüler elde edilmiştir. Sonra bu öngörüler, içsel değişkenler üzerinde işçi dövizlerine bağlı etkiyi ve bu değişkenlerin dinamik çarpanlarını elde etmede kullanılmıştır. Daha sonra da, bu çarpanlar işçi dövizlerinin Türkiye’de üretim artışı üzerinde etkisini belirlemede kullanılmıştır.

Çizge 1’de, kullanılan modele dayalı öngörü sonuçları sunulmaktadır. Denklemler aynı zamanda, kukla değişkenler içermektedir. Bu değişkenler aşağıdaki gibi tanımlanmıştır: 1973’deki birinci petrol şokunun hemen ardından, 1974 yılında D1974’ün değeri bir olarak alınıyor; bunun dışında sıfır kabul ediliyor. D2001, Türkiye’deki parasal bunalıma denk gelen 2001 yılında bir değerini alıyor; bunun dışında sıfır kabul ediliyor. DToplam, 1973 yılındaki birinci petrol şokunun hemen ardından 1974 yılında, borç bunalımının yaşandığı 1978 yılında, Türkiye’de geçiş döneminin yaşandığı 1980, 1981, 1982 yıllarında ve Türkiye’de para bunalımının yaşandığı 1994 ve 2001 yıllarında bir değerini alıyor; bunun dışındaki yıllar için sıfır kabul ediliyor. 24 Ocak 1980 tarihinde ya da ona yakın bir tarihte yapısal bir kırılma olasılığı bulunuyor. Bu tarihte, 1930’lardan beri uygulanmakta olan sıkı döviz denetleme yöntemleri kaldırıldı ve Türk lirası serbestçe dövize çevrilebilir (konvertibl) duruma getirildi. 1980 öncesi dönemde, devletten istedikleri miktarda döviz satın alamayan iş adamlarının Türk işçilerinden düşük resmi kurdan değil de piyasa fiyatından döviz satın almaları ve karşılığını işçinin Türkiye’deki ailesine Türk lirası olarak ödemeleri alışılmış bir uygulamaydı. Sonra da, devlete fiyat bildirirken, dışalım karşılığında gerçekte ödediklerinden daha düşük bir fiyat bildiriminde buluncaklardı. Dolayısıyla, bu dönemde işçi dövizleri ve dışalım fiyat indeksleri düşük bildirilmiş oluyor; dışalımın gerçek değeri ise yüksek bildirilmiş oluyordu. Aslında en ideal olan durum, modele Almak Markı ve Amerikan Dolarının (ilişkili oldukları öteki değişkenlerle etkileşim halinde) karaborsa fiyatlarıyla resmi fiyatları arasındaki farkı ölçen bir değişken katabilmektir. Ancak bu veriler elde bulunmamaktadır. Çeşitli kukla değişkeni tanımlamalarından yola çıkarak deneyler yaptık. Yalnızca 1980 dönemini içeren DToplam, dışalım denkleminde istatistiksel anlamda önemli çıktı. Bundan anlaşılabacağı üzere, 1980 öncesi ve sonrasındaki dönemler yalnızca dışalım bakımından farklılık gösteriyordu.

Yalnızca gecikmeli sermaye stoku katsayı öngörüsü dışında, katsayı öngörülerinin tümü istatistiksel anlamda önemli sayılacak denli kuramsal beklentiye uygunluk belirtirleri taşımaktaydı. Kısa süreli, Marjinal Tüketim Eğilimi (Marginal Propensity to Consume, MPC) 0,35’ dir. Glytsos da benzer öngörülere ulaşmıştır (2002b). Mısır, Yunanistan ve Portekiz için MPC’yi 0,32-0,39 ara-

sında bulmuştur; Ürdün içinse 0,24. Marjinal Yatırım Eğilimi (Marginal Propensity to Invest) Türkiye için 0,33 olarak öngörülmüştür. Glytsos bu değeri –Mısır dışında- yukarıdaki tüm ülkeler için 0,13-0,39 arasında buldu. Marjinal

Çizelge 1. Makroekonomik modelin iki evreli en küçük kareler uyarınca öngörülleri

Açıklayıcı Değişkenler	Tüketim	Yatırım	Dışalım
Y	0.350 (4.395)	0.329 (3.749)	0.160 (3.005)
C (-1)	0.428 (3.174)	-	-
K (-1)	-	-0.002 (0.144)	-
M (-1)	-	-	0.691 (5.598)
D1974	-4359.7 (2.395)	4765.6 (1.882)	-
D2001	-4566.3 (2.041)	-8686.8 (2.801)	-
DTotall	-	-	-3244.6 (-2.392)
Sabit	4552.7 (3.872)	-5762.5 (-1.915)	-4866.9 (-2.149)
Düzeltilmiş R ²	0.992	0.944	0.956
Durbin-Watson	1.90	1.24	1.88
Gözlem Sayısı	39	39	39
Etkili instrumental değişkenler	C(-2), Y(-1), M(-1), R, G, D1974, D2001	C(-1), C(-2), Y(-1), Y(-2), G(-1), G(-2), E(-1), E(-2), D1974, D2001	C(-1), Y(-1), Y(-2), G, G(-1), M(-2), I(-1), DTotall

Notes: *t*-değerlerinin mutlak değeri parantez içinde verilmiştir.

Dışalım Eğilimi (Marginal Propensity to Import, MPI) Türkiye için 0,16 olarak öngörülmüştür. Glytsos bu değeri, -Fas dışta kalmak üzere- adı geçen ülkeler için 0,14-0,40 arasında buldu; en yüksek değer sahibiye Ürdün'dü. Çizge 1'deki öngörülerden yararlanarak uzun süreli MPC 0,612 olarak öngörülmüştür; uzun süreli MPI ise 0,518 olarak öngörülmüştür. Beklendiği üzere, uzun süreli değerler, kendilerine karşılık gelen kısa süreli değerlerden daha yüksektir. Bunun da ötesinde, kısa süreli MPC kısa süreli MPI'den daha büyük iken, uzun süreli MPC ve MPI yaklaşık olarak aynıdır. Bu sonuçlar, tüketimin kısa süreli gelir değişmelerine karşı, dışalımdan daha duyarlı olduğunu göstermektedir; öte yandan uzun süreli duyarlılıkları yaklaşık aynı düzeydedir

Kısaltılmış biçimleriyle denklemler, içsel değişkenleri, modeldeki tüm önceden belirlenmiş değişkenlerin bir fonksiyonu olarak (değişkenlerle bağıntılı

olarak) ifade ederler. Kısa süreli ya da etki çarpanlarını bulmakta kullanılabilirler.

Çizelge 2. İşçi dövizlerindeki birim değişim etkisine karşılık etki ve dinamik çarpanları

	Etki Çarpanları		Dinamik Çarpanlar	
	Yıl 1	Yıl 2	Yıl 3	Yıl 4
Tüketim	α_1 / A	$P (\alpha_1 / A)$	$P^2 (\alpha_1 / A)$	$P^3 (\alpha_1 / A)$
Yatırım	β_1 / A	$M (\beta_1 / A)$	$M^2 (\beta_1 / A)$	$M^3 (\beta_1 / A)$
Dışalım	δ_1 / A	$N (\delta_1 / A)$	$N^2 \delta_1 / A$	$N^3 (\delta_1 / A)$
Gelir	$((\alpha_1 + \beta_1 - \delta_1) / A) + 1$	See text	See text	See text
	$A = 1 - \beta_1 - \alpha_1 + \delta_1$	$M = \beta_2 (1 - \alpha_1 + \delta_1) / A$	$N = \delta_2 (1 - \alpha_1 - \beta_1) / A$	$P = \alpha_2 (1 - \beta_1 + \delta_1) / A$

Bunun da ötesinde, dış kaynaklı değişkenlerdeki şokların içsel değişkenler üzerindeki dinamik etkilerini belirlemek yararlı olur. İç kaynaklı değişkenlerin dinamik ya da ara çarpanları Nihai Form denklemlerinden türetilebilir. İç kaynaklı değişkenlerse, dinamik terimlerin yerine sürekli açık karşılıklarını yerleştirilerek elde edilir (Intriligator ve başkaları, 1996). Etki çarpanları ve dinamik çarpanlar Çizelge 2’de verilmiştir; öngörüleriyse Çizelge 3’de verilmiştir.⁴

Çizelge 3. İşçi dövizlerindeki birim değişimin içsel değişkenler (etki çarpanları ve dinamik çarpanlar) üzerindeki etkilerinin zamana yayılışı

	Etki Çarpanları		Dinamik Çarpanlar	
	Yıl 1	Yıl 2	Yıl 3	Yıl 4
Tüketim	0.728	0.538	0.398	0.294
Yatırım	0.684	-0.0023	0.000008	-0.00000003
Dışalım	0.333	0.153	0.071	0.033
Gelir	2.079	0.383	0.327	0.261

Gelirin dinamik çarpanlarını elde etmek için, tüketim ve yatırım çarpanlarının toplamından dışalım çarpanı çıkarılır. Dinamik çarpanlar, işçi dövizlerindeki birim değişimin 1. yıla yansıyan etkilerini verir; buna karşılık, izleyen yıllarda tüm öteki önceden belirlenmiş değişkenlerde artık artış olmayacaktır.⁵

Sonuçlar göstermektedir ki, tüketim, yatırım, dışalım ve gelir üzerinde işçi dövizlerinin etkisi, gerek kısa erimde gerekse uzun erimde, olumlu olmuştur.

⁴ Dinamik (dönem içi) çarpanlar 3 yıl için hesaplanmıştır; bunun nedeni, yatırımın dinamik çarpanlarının 3 yıl sonunda sifıra yakınsaklaşmasıdır.

⁵ Ayrıntılar için bkz. Intriligator ve başkaları (1996:31).

Dinamik çarpanlar etki çarpanlarından daha küçüktür. İşçi dövizlerinin yatırım üzerindeki etkisi ikinci yılda silinip giderken; tüketim üzerindeki etkisi yavaş yavaş azalmaktadır. Bu durum Sabit (düzenli) Gelir Varsayımı ile açıklanabilir. Düzenli gelir varsayımı, zamana yayılmış harcama üzerinde düzenli gelirin etkisinin önemini vurgular. Glytsos (2002b) işçi dövizlerinin yatırım üzerinde etkisinin –Mısır, Yunanistan, Ürdün, Fas ve Portekiz’de- birinci ya da ikinci yılda silindiği sonucuna varıyor.

Yatırımın etki çarpanları tüketimin etki çarpanlarına yakınken, yatırımın dinamik çarpanları temelde sıfırdır. Dışalımın etki çarpanları ile dinamik çarpanları tüketiminkilerden çok daha küçüktür. İşçi dövizlerinin tüketim, yatırım ve dışalım üzerinde yarattığı değişiklikler gelirdeki değişikliklere de yansımaktadır. Gelirin etki çarpanı önemli boyuttadır. Bu sonuç Glytsos’un (2002a) Yunanistan için elde ettiği gelir etki çarpanına benzemektedir. Çarpanların gösterdiği odur ki, işçi dövizlerinde 1000 TL’lik bir artış –çarpan etkisine bağlı olarak- gelirden birinci yılda 2079 TL’lik bir artış, ikinci yılda 382 TL’lik bir artış, üçüncü yılda 327 TL’lik bir artış, ve dördüncü yılda 262 TL’lik bir artışa yol açmaktadır.

Son olarak, bu bölümde, işçi dövizlerindeki değişmelerin toplam üretimin bugünkü ve gelecekteki artış hızı üzerinde, etkisi sunulmaktadır. Etki çarpanları ve dinamik çarpanlar, işçi dövizlerinin toplam üretim artış hızı üzerindeki etkisini, dört yıllık bir zamana içinde dağılımını öngörmekte kullanılmıştır. Aşağıdaki formül uygulanmıştır:

$$\Delta Y_t = \frac{\partial Y_t}{\partial R_t} * dR_t + \frac{\partial Y_t}{\partial R_{t-1}} * dR_{t-1} + \frac{\partial Y_t}{\partial R_{t-2}} * dR_{t-2} + \frac{\partial Y_t}{\partial R_{t-3}} * dR_{t-3}$$

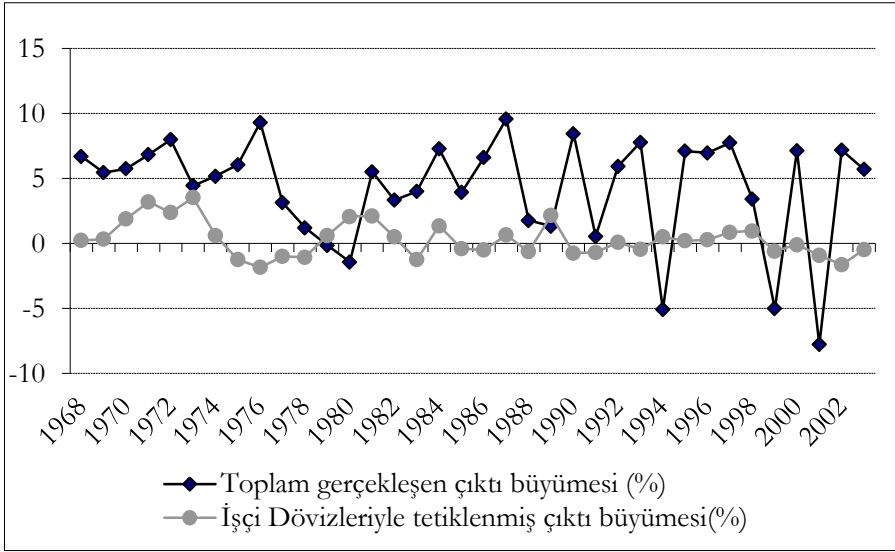
Çizge 2, 1968-2003 yılları için yapılmış bu hesaplamanın sonuçlarıyla, gerçek büyüme artışlarını bir arada, sunmaktadır.⁶ Söz konusu döneme giren yılların çoğunda işçi dövizlerinin toplam üretim artışına çarpan etkileri dolayısıyla katkı yaptığı görülmektedir. En yüksek bağıntılı büyüme oranının meydana geldiği 1973 yılı, ilk petrol şokunun yaşandığı yıl ile çakışmaktadır. 1970-73 döneminde işçi dövizlerine bağlı büyüme oranı ortalama % 2,7 olmuştur.⁷ Bu dönem boyunca işçi dövizleri makine dışalımı yanında öteki ara malların dışalımının ödemelerine katkıda bulunarak yurtiçi hasılayı (toplam üretimi) artırmıştır (Russell, 1992:274). 1973 yılındaki birinci petrol şokunun ardından Batı Avrupa ülkelerinin çoğu dışarıdan iş gücü getirmeyi sınırlayınca, işçi dövizleri akışı yavaşladı. 1980’lerin başlarında bağıntılı büyüme oranları nispeten de olsa yeniden yükselmiştir. Örneğin, söz konusu dönemde bağıntılı-büyüme oranla-

⁶ İşçi dövizlerinde şimdiki dönemde gerçekleşen bir değişimin, içsel değişkenin gelecekteki değeri üzerinde etkisine bakmak daha yararlı olur (Stewart ve Gill, 1998:184-185).

⁷ 1970 yılındaki devalüasyonun ardından, işçi dövizlerinde görülen artış gibi, dışsattım da önemli miktarda arttı. Türkiye’nin 1970 yılında 588 milyon dolar olan dışsattımı 1973 yılında 1,3 milyar dolara yükseldi. Dolayısıyla, 1970’lerin başlarında dışsattımın büyümeye hatırı sayılır katkısı olmuştur.

rı yüzde 1,6 olmuştur. Bunun nedeni, 1980'lerin başında Türkiye'den Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerine işgücü göçünün başlamasıyla işçi dövizleri akışındaki artıştır. Bunun dışında kalan dönemler için işçi dövizleri-bağıntılı büyüme oranları artı ya da eksi yönde yüzde 0,5-2,0 arasında değişirken, sonraki yıllarda işçi dövizlerinin azalan önemi dolayısıyla her iki yönde hafif etkilerin sergilendiği görülmektedir. Glytsos (2002b) ayrıca işçi dövizlerinin büyüme oranlarına katkısının hatırı sayılır olduğu Mısır ve Ürdün'de kimi yıllar için eksi yönde değişen işçi dövizleri-bağıntılı büyüme oranları buldu. Fas, Yunanistan ve Portekiz'de, işçi dövizleri-bağıntılı büyüme oranlarının artı yönlü ve eksi yönlü değerler aldığı gözlenmekle birlikte; bunlar genelde çok zayıf kalan değişimlerdi.

Çizge 2. Göçmen dövizleriyle tetiklenmiş çıktı (GSYİH) büyüme oranı ile toplam gerçekleşen çıktı (GSYİH) büyüme oranı, 1968-2003

Sonuçlar

Elinizdeki inceleme, bildiğimiz kadarıyla, işçi dövizlerinin Türkiye ekonomisi üzerinde makroekonomik etkisini birleşik bir çerçevede inceleyen ilk incelemedir. Bu amaçla, Türkiye'nin 1964-2003 dönemi –talep yönelimli, dinamik, eşzamanlı bir denklemle- makroekonomik model bağlamında, İki Evreli En Küçük Kareler yönteminden yararlanarak öngörülmüştür. Bu model, Türkiye'ye yakın bazı ülkelerde ya da Türkiye ile benzer özellikler taşıyan Mısır, Yunanistan, Ürdün, Fas ve Portekiz gibi ülkelerde, söz konusu etkileri ölçmede başarıyla kullanılmıştır. Amaç, işçi dövizlerinin temel makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisini çözümlemektir. İlk tüketim, yatırım ve dışalım denklemlerinin öngörülerinden, kısa-erimli ve uzun-erimli Marjinal Tüketim Eğilimi (MPC) ile Marjinal Dışalım Eğilimi (MPI) elde edilmiş; sonra, işçi dövizlerindeki birim değişiminin tüketim, yatırım, dışalım ve gelir üzerinde etki-

sinin çarpanları değerlendirilmiştir. Son olarak da, işçi dövizlerinin toplam üretim büyüme oranı üzerinde bugünkü ve gelecekteki etkisi, dört yıla dağılmış olarak değerlendirmekte kullanılmış sonuçlardır.

Marjinal Tüketim Eğilimi (MPC) ile Marjinal Dışalım Eğiliminin (MPI) öngörülen büyüklükleri akla yakındır ve başka ülkelerinkiyle benzerlik içindedir. Etki çarpanları ve dinamik çarpanlardan elde edilen öngörülerin gösterdiğine göre, işçi dövizlerinin tüketim, yatırım, dışalım ve gelir üzerindeki etkisi olumludur (artı yönlüdür). İşçi dövizlerinin tüketim, dışalım ve gelir üzerindeki etkisi gittikçe azalırken, yatırım üzerindeki etkisi ikinci yılda silinmektedir. İşçi dövizlerindeki bir değişimin tüketim üzerindeki etkisinin birkaç yıl sürmesi (Daimi Gelir Hipotezi) Kalıcı (düzenli) Gelir Varsayımıyla açıklanabilir. Bu varsayım, yaşam boyu gelirin harcama üzerindeki etkisinin önemini vurgular. Dışalımın etki çarpanlarıyla dinamik çarpanları, tüketimin çarpanlarından çok daha küçüktür. Gelir için etki çarpanının 2,079 olması, işçi dövizlerine bağlı olarak işleyen çarpan süreci dolayısıyla, gelirde hatırı sayılır bir artış olduğunu göstermektedir. İşçi dövizleri-bağıntılı toplam üretim artış oranının 1968-2003 dönemi boyunca çoğunlukla olumlu olması kayda değer bir durumdur.

Toplam üretimde, İşçi dövizleriyle-bağıntılı en büyük artış 1970'lerin başında, özellikle 1973 yılında meydana geldi. 1973 yılı birinci petrol şokunun yaşandığı yıl olup, o yıllar aynı zamanda, işçi dövizlerinin GSYİH ve dışalım içinde en yüksek paya sahip olduğu yıllardır. Bu dönem boyunca işçi dövizleri makine ve öteki ara mallarının dışalımını için gerekli para kaynaklarına katkı yaparak yurtiçi üretimi artırdı. 1970'lerin ikinci yarısında dışarıdan işçi getirmenin Avrupa'da yasaklanması üzerine, işçi dövizlerinin miktarı ciddi biçimde azaldı ve döviz-bağıntılı toplam üretim artış oranları ya çok az ya da eksi yönde oldu. 1980'lerin başında Türkiye'den Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerine işgücü göçü, işçi dövizleri akışında artışlara neden oldu. Bu dönem için işçi dövizleri-bağıntılı toplam üretim büyüme oranları yeniden yükseldi. 1990'lı yıllarda ve 2000'lerin başında işçi dövizlerinin mutlak düzeyinde artma sürdüyse de, dövizlerin GSYİH içindeki payı ve Türkiye ekonomisi içindeki görece önemi azaldı. Söz konusu dönem boyunca toplam üretim büyümesine katkıları göz ardı edilebilecek düzeydeydi.

Bir bütün olarak bakıldığında, bu araştırmanın ortaya koyduğu kanıtlar, işçi dövizlerinin Türkiye'nin kalkınmasında ve büyümesinde olumlu bir etken olduğunu göstermektedir. Bu araştırmadan çıkan bulguların, siyaset belirlemede ve öngörülerde bulunmada önemli sonuçları ve olası yararları olacaktır. Örneğin, Avrupa'daki bir bunalımın Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini inceleyen, yalnız dışsattımın ve işçi dövizlerinin etkilenebileceğini değil; aynı zamanda, tüketim ve yatırımın da işçi dövizleri nedeniyle, dolaylı olarak etkilenebileceğini hesaba katmak durumundayız. Dolayısıyla, sonuçlar göstermektedir ki, tüketim ya da yatırıma ilişkin kestirimler ya da öngörülerde bulunurken, işçi dövizlerinin etkisi hesaba katılarak daha doğru sonuçlar elde edilebilir. Bu sonuçlar planlamacılara ve siyaset adamlarına yararlı olabilir.

Ek: Veri Kaynakları

1964-2003 dönemine ilişkin İşçi dövizleri verileri Devlet Planlama Teşkilatı'ndan (DPT) alınmıştır (2003). Verilerin türü, milyon dolar olarak bugünkü ABD dolarıdır. Aynı dönemde geçerli ortalama döviz kurları Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (Elektronik Veri Dağıtım Sistemi) web sitesinden alınmıştır. Resmi Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) (Avrupa Kalkınma ve İşbirliği Teşkilatı) OECD Economic Outlook (2008) veri tabanından alınmıştır. Önce işçi dövizleri, ortalama döviz kurları kullanılarak milyar Türk Lirasına (TL) çevrilmiştir. Sonra, (1987 tabanlı) Tüketici Fiyat Endeksi kullanılarak gerçek alım gücü değerine indirgenmiştir. Böylece, işçi dövizleri, gerçek değeriyle, milyar Türk Lirası olarak elde edilmiştir. Özel Nihai Tüketim Harcamaları'na ilişkin veriler (C), Devlet Nihai Tüketim Harcamaları (G), Brüt Sabit Sermaye Oluşumu (I), Mal ve Hizmet Dışsatımı (E), Mal ve Hizmet Dışalım (M), Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH), ve İstatistiksel Çelişki (SD), 1964-2003 dönemi için tümüyle sabit 1987 fiyatlarıyla ve TL cinsinden olup, OECD (2008) Economic Outlook veri tabanından alınmıştır. Sermaye stokunun yerini almak üzere, ulamalı brüt sabit sermaye oluşumu kullanılmıştır. Gelir düzeyi (Y), Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) ile işçi dövizlerinin (R) toplamından elde edilmiştir.

Teşekkür

348

Bu makalenin tercümesine katkıda bulunan Akdeniz Üniversitesi'nden Dr. Koray Çetin ve Dr. Emre Çetin'e teşekkür ederiz. Bu makale danışmanlığını Ortadoğu Teknik Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden Aysit Tansel'in yaptığı, Pınar Yaşar'ın Yüksek Lisans tezine (Yaşar 2005) dayanmaktadır. Bu makalenin daha önceki şekli Türk Ekonomi Derneği Uluslararası Konferansı'nda 11-13 Eylül 2006 tarihlerinde Ankara'da sunulmuştur. Eda Gülsen'in değerli yardımlarını anmak isteriz. Değerli katkılarından dolayı ismi belirtilmeyen iki hakeme teşekkür etmek isteriz.

Kaynaklar

- Abadan-Unat, N., R. Keleş, R. Pennix, H. van Renselaar, L. van Velzen ve L. Yenisey (Eds.) (1975). *Göç ve Gelişme: İşgücü Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkilerine İlişkin Bir Araştırma*, Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Acosta, P. A. (2006). "Labor Supply, School Attendance and Remittances from International Migration: The Case of El Salvador," Washington, D.C.: World Bank Policy research Working Paper No. 3903.
- Acosta, P. A., E. K. K. Lartey, ve F. Mandelman (2007). "Remittances and Dutch Disease", FRB of Atlanta Working Paper, No. 2007-8.
- Adams, R. ve J. Page (2005). "Do International Migration and Remittances reduce Poverty in Developing Countries?" *World Development*, 33: 1645-1669.

- Aggarwal, R., A. Demircuc-Kunt, ve M. S. M. Peria (2006). "Do Workers' Remittances Promote Financial Development?" Washington, D.C.: World Bank Policy Research Working Paper, No. 3957.
- Athukorala, P. (1993). "International Labor Migration in the Asia-Pacific Region: Patterns, Policies and Economic Implications," *Asian-Pacific Economic Literature*, 7: 28-57.
- Aydaş, O.T., B. Neyaptı ve K. Metin-Özcan (2005). "Determinants of Workers' Remittances: The Case of Turkey," *Emerging Markets Finance and Trade*, 41(3): 53-69.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*, Ankara: Imge Kitabevi, Seventh Edition.
- Bourdet, Y. ve H. Falck (2003). "Emigrants' Remittances and Dutch Disease in Cape Verde," Lund, Sweden: Lund University Department of Economics Working Paper 2003:11.
- Burgess, R. ve V. Haksar (2005). "Migration and Foreign Remittances in the Philippines," Washington, D.C.: IMF Working Paper No. 05/111.
- Catrinescu, N., M. Leon-Ledesma, M. Piracha ve B. Quillin (2006). "Remittances, Institutions and Economic Growth," Bonn, Germany: Institute for the Study of Labor (IZA) Discussion Paper No. 2139.
- Chami, R., C. Fullenkamp, ve S. Jahjah (2003). "Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development?" Washington, D.C.: IMF Working Paper No. 03/189.
- Faini, R. (2002) "Migration, Remittances and Growth," Paper presented at UNU-WIDER conference on Poverty, International Migration and Asylum, 27-28 September. Helsinki: UNU-WIDER.
- Gitmez, A. (1991) "Migration without Development: The case of Turkey," in Papademetriou, D.G. and Martin, P. (eds.) *The Unsettled Relationship: Labour Migration and Economic Development*, New York: Contributions in Labour Studies, No. 33, Greenwood Press, pp.115-134.
- Glytsos, N. P. (1993). "Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece", *Economic Development and Cultural Change*, 42: 131-168.
- Glytsos, N. P. (2002a). "A Macroeconometric Model of the Effects of Migrant Remittances in Mediterranean Countries," in I. Sirageldin (ed.), *Human Capital Population Economics in the Middle East*, Cairo, Egypt: An Economic Research Forum Edition, The American University in Cairo Press, pp. 300-325.
- Glytsos, N. P. (2002b). "Dynamic Effects of Migrant Remittances on Growth: An Econometric Model with an Application to Mediterranean Countries," Discussion Paper, No. 74 0505014, Labor and Demography, Economics Working Paper Archive at Washington University in St.Louis.
- Glytsos, N. P. (2002c). "A Model of Remittance Determination Applied to Middle East and North Africa Countries", Discussion Paper, No. 73 0505016, Labor and Demography, Economics Working Paper Archive at Washington University in St.Louis.
- Gökdere, A.Y. (1978). *Yabancı Ülkelere İlgücü Akımı ve Türk Ekonomisi Üzerine Etkileri*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 196.
- Guilano, P. ve M. Ruiz-Arranz (2005). "Remittances, Financial Development, and Growth," Washington, D.C.: IMF Working Paper No. 05/234.
- Gupta, P. (2005). "Macroeconomic Determinants of Remittances: Evidence from India," Washington, D.C.: IMF Working Paper No. 05/224.

- Icduygu, A. (2006). "International Migrants Remittances in Turkey," Florence, Italy: CARIM Research Reports, No. 07, European University Institute.
- Intriligator, M. D., R. Bodkin ve C. Hsiao (1996). *Econometric Models, Techniques and Applications*, Second Edition, New Jersey: Prentice- Hall.
- Kapur, D. (2004). "Remittances: The New Development Mantra?" New York: Discussion Paper Series, No. 29, G-24, United Nations.
- Keely, C. B, Tran, B. N. (1989). "Remittances from Labour Migration: Evaluations, Performance and Implications," *International Migration Review*, 23(3): 500-525.
- Koc, I. ve I. Onan (2004). "International Migrants' Remittances and Welfare Status of the Left-Behind Families in Turkey," *International Migration Review*, 38(1): 78-112.
- Lean-Ledesma, M. ve M. Piracha (2001). "International Migration and the Role of Remittances in Eastern Europe," Kent, UK: Department of Economics, University of Kent at Canterbury Discussion Paper No. 1/ 13.
- Lucas, R. E. B. (2004). "International Migration to the High Income Countries: Some Consequences for Economic Development in the Sending Countries," Brussels, Belgium: Paper prepared for the Annual Bank Conference on Development Economics, 10-11 May.
- Martin, P. (1991). *The Unfinished Story: Turkish Labour Migration to Western Europe*, Geneva: International Labour Organization.
- Mishra, P. (2005). "Macroeconomic Impact of Remittances in the Caribbean," unpublished. Washington, D.C.: International Monetary Fund.
- Mouhoud E.M, J. Oudinet ve E. Unan (2006). "Migration and Remittances in the Mediterranean Basin: The Case of Turkey," Paris, France: Working Paper, CEPN-CNRS, No. 2006-10. Centre d'Economie de l'Universite de Paris Nord.
- Paine, S. (1974). *Exporting Workers: The Turkish Case*, London: Cambridge University Press.
- Quartey P. (2005). "Shared Growth in Ghana: Do Migrant Remittances Have a Role?" Cornell/ ISSER/ World Bank International Conference on Shared Growth in Africa, Acra, Ghana.
- Quibria, M. G. (1996). "Migration, Remittances and Trade: With Special Reference to Asian Developing Economies." in P.J. Lloyd and S. Williams (Eds), *International Trade and Migration in the APEC Region*, Melbourne: Oxford University Press, pp. 84-98.
- Ratha, D. (2003). "Workers Remittances: an Important and Stable Source of External Development Finance," *Global Development Finance*, Washington, D.C.: The World Bank, pp.157-175.
- Russell, S. (1992). "Migrant Remittances and Development" *International Migration: Quarterly Review* 30 (3/4): 267-287.
- Saca, S. S ve L. R. Cáceres (2006). "What Do Remittances Do? Analyzing the Private Remittance Transmission Mechanism in El Salvador," Washington, D.C.: IMF Working Paper, No. 06/250.
- Sayan, S. (2004). "Guest Workers' Remittances and Output Fluctuations in Host and Home Countries: The Case of Remittances from Turkish Workers," *Emerging Markets Finance and Trade*, 40 (6): 68-81.
- Schiopu, I. ve N. Siegfried (2006). "Determinants of Workers' Remittances Evidence From the European Neighbouring Region," Frankfurt, Germany: European Central Bank Working Paper, No. 688.

- Stahl, C. ve A. Habib (1991). “Emigration and Development in South and Southeast Asia,” in Papademetriou, D.G. and Martin, P. (eds.): *The Unsettled Relationship: Labour Migration and Economic Development*, Westport: Contributions in Labour Studies, No. 33, Greenwood Press.
- State Planning Organization (SPO) (2003). *Economic and Social Indicators (1950-2003)*, Ankara: SPO.
- Statistical Institute of Turkey (TURKSTAT) (2002). *Statistical Yearbook of Turkey*, Ankara: TURKSTAT.
- Stewart, J. ve L. Gill (1998). *Econometrics*, Second Edition, Hempstead: Prentice Hall.
- Turkish Labor Office, (2001). *İstatistik Yıllığı*, Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü.
- World Bank (2006). *Global Economic Prospects: Economic Implications of Remittances and Migration*. Washington, D.C.: The World Bank Report No. 34320.
- Yiğit, F. P. E. (2005). “İşçi Gelirleri ve Büyümedeki Çevrimler Arasındaki İlişki”, Ankara: Specialization Thesis, TCMB İşçi Dövizleri Genel Müdürlüğü.